

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИК

ЖУРНАЛ ІСТОРІЇ І УКРАЇНОЗНАВСТВА

1-4 (152-155) Рік XXXIX

Під загальною редакцією
ЛЮБОМИРА ВИНАРА

2002

НЬЮ-ЙОРК — КИЇВ — ЛЬВІВ — ТОРОНТО — ПАРИЖ

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИК
ЖУРНАЛ ІСТОРІЇ І УКРАЇНОЗНАВСТВА
ВИДАЄ УКРАЇНСЬКЕ ІСТОРИЧНЕ ТОВАРИСТВО

THE UKRAINIAN HISTORIAN
JOURNAL OF HISTORY AND UKRAINIAN STUDIES
PUBLISHED BY THE UKRAINIAN HISTORICAL ASSOCIATION

Основник “Українського Історика”: Любомир Роман Винар (1963)

Founder of “*The Ukrainian Historian*”: Lubomyr Roman Wynar (1963)

Редакція застерігає за собою право скорочувати і виправляти матеріали. За зміст статей і рецензій відповідають їхні автори. Матеріали до друку просимо надсилати в електронному варіанті: статті обсягом до 20 сторінок (друк через 1 інтервал), рецензійні статті обсягом до 12 сторінок, рецензії – до 6 сторінок, бібліографічні нотатки – до 1 сторінки. Бібліографічні примітки в поданих статтях мають відповідати міжнародному стандарту.

Не прийняті до друку рукописи не повертаються і не рецензуються.

Рецензійні примірники книжок і матеріали до друку в журналі можна надсилати на адресу Редакції в Кенті (США) або редакційного бюро в Острозі (Україна).

“Український Історик”
Національний університет
“Острозька Академія”
вул. Семінарська, 2
35800 м. Острозь
Тел./факс: (03654) 22949
e-mail: history@uosa.uar.net

Editor
“The Ukrainian Historian”
P.O. Box 312
Kent, Ohio 44240
Факс: (330) 297-1327
Тел.: (330) 297-1390
e-mail: ukrhist@aol.com

“Український Історик”
Музей
Михайла Грушевського
вул. П. Орлика, 8
01024, Київ-24
Тел.: (044) 293-24-45
Факс: (044) 293-24-85

PERMISSION TO REPRINT. No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system, or transmitted in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopy, recording, or otherwise without prior written consent of the Editor in Chief.

Передруки і переклади матеріалів дозволені за згодою
Головного Редактора

UHA, *The Ukrainian Historian* and its Editors are not responsible for statements either of fact or opinion made by contributors.

Articles appearing in this Journal are abstracted and /or indexed
in *Historical Abstracts, America: History and Life,*
and *Bibliography of Slavic and East European Studies.*

ISSN: 0041-6061

ЗМІСТ

ВІД РЕДАКТОРА

“Український Історик” і розвиток грушевськознавства (У 135-ліття народження М. Грушевського).....	11
---	----

ТВОРЧА СПАДЩИНА МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО НАУКОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ

<i>Михайло Грушевський</i> : До історії Переяславської Ради 1654 року.....	17
<i>Лариса Прицак</i> : Невідома стаття Михайла Грушевського “До історії Переяславської Ради 1654 року”	35

ПУБЛІЦИСТИКА М. С. ГРУШЕВСЬКОГО

<i>Любомир Винар</i> : Статті голови Української Центральної Ради: вступ ..	38
<i>Михайло Грушевський</i> : На переломі	40
<i>Михайло Грушевський</i> : Велика хвиля	44
<i>Михайло Грушевський</i> : Що воно?	46
<i>Михайло Грушевський</i> : Чорна пляма.....	48
<i>Михайло Грушевський</i> : Україна дійде до свого.....	50
<i>Михайло Грушевський</i> : Про гербові знаки України.....	52
<i>Михайло Грушевський</i> : Важна хвиля	53
<i>Михайло Грушевський</i> : Проект української конституції.....	54
<i>Михайло Грушевський</i> : Рятуймо Російську Федерацію.....	59
<i>Михайло Грушевський</i> : Державний герб України.....	60
<i>Михайло Грушевський</i> : Новий поділ України	62
<i>Михайло Грушевський</i> : Велике Різдво	66
<i>Михайло Грушевський</i> : Про монетну українську одиницю	67
<i>Михайло Грушевський</i> : Дезертирам українства	69

ПРОМОВИ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

Українська маніфестація в Києві	71
Збори Української Центральної Ради	77
Перший Всеукраїнський селянський з’їзд.....	78, 80
Перший Всеукраїнський селянський з’їзд у Києві	79, 82
У Києві	81
Другий Всеукраїнський військовий з’їзд.....	82, 83, 84
Оголошення універсалу і українська маніфестація	84
З’їзд українських правників.....	87
Засідання Ради військових депутатів	90
Третій Всеукраїнський військовий з’їзд.....	92, 93
Оголошення Української Республіки.....	94

АВТОБІОГРАФІЧНІ ДЖЕРЕЛА

- Щоденник М. Грушевського за 1910 р. (Ігор Гирич, Ольга Тодійчук) 96
Фрагмент споминів Михайла Грушевського 1934 р. (Марія Магунь) 128

ІСТОРИОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

- Віталій Масненко*: Етнополітична функція української політичної думки у рецепції Михайла Грушевського 154
Степан Заброварний: Економічні погляди Михайла Грушевського 164
Віталій Тельвак: Михайло Грушевський у Київському університеті (до проблеми формування теоретико-методологічних поглядів) 186
Василь Ульяновський: Чому не було створено “празької історичної школи” М. Грушевського? 209
Олександр Домбровський: Процес розвитку релігійної думки в інтерпретації Михайла Грушевського (Спостереження і роздуми) 257
Любомир Винар: До історії англomовного видання “Історії України-Руси Михайла Грушевського” 266

ДЕРЖАВНЕ БУДІВНИЦТВО 1917–1918

- Владислав Верстюк*: Михайло Грушевський: політична публіцистика 1917 року 280
Анна Процик: Михайло Грушевський в оцінці російських лібералів 290

ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВО

- Ася Гумецька*: Світогляд і світосприймання Михайла Грушевського крізь призму його поезії 295
Галина Бурлака: Літературна спадщина М. Грушевського в контексті української літератури 308

СПІВРОБІТНИКИ М. ГРУШЕВСЬКОГО

- Світлана Панькова*: Сергій Шамрай: вибір шляху (Штрихи до біографії небожа і учня Михайла Грушевського) 313
Ірина Костюк: Олександр Грушевський та становлення національної науки і вищої школи на початку ХХ ст. 339
Віталій Яремчук: Взаємини М. Грушевського та К. Харламповича (Штрихи до реконструкції постатей визначних істориків) 364

МЕМУАРИСТИКА

- Михайло Грушевський*: Спогади минулого (селянство в революції) 375
Микола Ковалевський: Як проголошено IV Універсал (Пам’яті Михайла С. Грушевського) 380
Оксана Юркова: Дмитро Кравцов та його спогади про археографічну експедицію до московського “древлехранилища” 383
Дмитро Кравцов: Археографічна експедиція до Москви для збору архівних матеріалів з історії, економіки і культури України з найдавніших часів до наших днів 387
Валерій Левченко: Маловідомі спогади про М. Грушевського 402
Леонід Добровольський: Спогади про М. Грушевського 407

MISCELLANEA

<i>Роман Дзюбан: Як одружився Михайло Грушевський</i>	416
<i>Світлана Панькова: Невідома фотографія М. Грушевського</i>	423
<i>Тарас Гунчак: Михайло Грушевський в контексті галицької дійсности</i> ..	428

АРХІВНІ МАТЕРІАЛИ

Листи Михайла Грушевського до Володимира Винниченка (Любомир Винар)	431
Листи М. Грушевського до М. Коцюбинського (Василь Горинь)	436
Листи М. Грушевського з фонду Ю. Романчука ЦДДА України у Львові (Валентина Кухар)	465
З листів до Михайла Грушевського (о. Юрій Мицик)	471
Листи Дмитра Дорошенка до Михайла Грушевського (Любомир Винар, Світлана Панькова)	507
Листування Софії Русової з Михайлом Грушевським (Надія Миронець, Лілія Гонюкова)	518
Листування І.А. Линниченка та М.С. Грушевського (Вадим Хмарський)	538
Один лист з архіву Українського Історичного Товариства (Алла Атаманенко)	548

КОНФЕРЕНЦІЇ, ЮВІЛЕЙНІ ЗАСІДАННЯ, ПРЕЗЕНТАЦІЇ

Історико-меморіальний музей Михайла Грушевського відзначає ювілей Великого Українця. (Микола Кучеренко, Галина Шевчук)	550
Під сильним крилом його світлого генія (Про відзначення 135-річчя від дня народження М. Грушевського у Державному меморіальному музеї М. Грушевського у Львові) (Марія Магунь)	557
Слово-привітання учасникам ювілейної конференції (Любомир Винар) ..	561
Презентація видань Українського Історичного Товариства у Науковій Бібліотеці ім. Василя Стефаника у Львові. Вступне слово Л. Винара	564
Конференція з нагоди 135-річчя від дня народження М. Грушевського у Нью-Йорку (Алла Атаманенко)	568

ЗВЕРНЕННЯ І ПОВІДОМЛЕННЯ

Відкритий лист до Президента України Леоніда Кучми від Президії Світової Наукової Ради при СКУ і голів наукових установ	571
Президія Українського Історичного Товариства про відзначення Переяславської угоди 1654 року Президентом Леонідом Кучмою....	572
Звернення у справі видання листування Михайла Грушевського	573

НАШІ АВТОРИ	575
-------------------	-----

CONTENTS

FROM THE EDITOR

The Ukrainian Historian and the Development of Hrushevs'kyi Studies (On the 135 th Anniversary of M. Hrushevs'kyi's Birth).....	11
---	----

THE CREATIVE LEGACY OF MYKHAILO HRUSHEVS'KYI SCHOLARLY STUDIES

<i>Mykhailo Hrushevs'kyi</i> : On the History of the Pereiaslav Council of 1654	17
<i>Larysa Pritsak</i> : Mykhailo Hrushevs'kyi's Unknown Article "On the History of the Pereiaslav Council of 1654"	35

PUBLICIST WORKS OF M.S. HRUSHEVS'KYI

<i>Lubomyr Wynar</i> : Articles by the President of Ukrainian Centralna Rada: An Introduction.....	38
<i>Mykhailo Hrushevs'kyi</i> : At the Watershed	40
<i>Mykhailo Hrushevs'kyi</i> : The Great Wave.....	44
<i>Mykhailo Hrushevs'kyi</i> : What Is It?	46
<i>Mykhailo Hrushevs'kyi</i> : The Dark Stain.....	48
<i>Mykhailo Hrushevs'kyi</i> : Ukraine Shall Reach its Own.....	50
<i>Mykhailo Hrushevs'kyi</i> : On Ukrainian Coat of Arms.....	52
<i>Mykhailo Hrushevs'kyi</i> : Momentous Wave.....	53
<i>Mykhailo Hrushevs'kyi</i> : The Ukrainian Constitution Project	54
<i>Mykhailo Hrushevs'kyi</i> : Let Us Safeguard the Russian Federation.....	59
<i>Mykhailo Hrushevs'kyi</i> : The National Emblem of Ukraine.....	60
<i>Mykhailo Hrushevs'kyi</i> : Ukraine's New Division	62
<i>Mykhailo Hrushevs'kyi</i> : The Great Christmas	66
<i>Mykhailo Hrushevs'kyi</i> : On a Unified Ukrainian Currency.....	67
<i>Mykhailo Hrushevs'kyi</i> : To Those Deserting Ukraine.....	69

MYKHAILO HRUSHEVS'KYI'S ADDRESSES

Ukrainian Manifestation in Kyiv	71
The Gathering of the Ukrainian Central Rada	77
The First All-Ukrainian Peasants' Congress.....	78, 80
The First All-Ukrainian Peasants' Congress in Kyiv.....	79, 82
In Kyiv	81
The Second All-Ukrainian Military Congress	82, 83, 84
Proclamation of the Universal and Ukrainian Manifestation.....	84
The Congress of Ukrainian Lawyers	87
The Meeting of the Council of Military Congress	90
The Third All-Ukrainian Military Congress	92, 93
Proclamation of the Ukrainian Republic.....	94

AUTOBIOGRAPHICAL SOURCES .

- M. Hrushevs'kyi's Diary (Ihor Hyrych and Maria Todiichuk) 96
Fragment from Mykhailo Hrushevs'kyi's 1934 Memoirs (Maria Mahun') 128

HISTORIOGRAPHICAL STUDIES

- Vitalii Masenko*: Ethnopolitical Function of Ukrainian Political Thought
in Mykhailo Hrushevs'kyi's Perception 154
Stepan Zabrovarnyi: The Economic Views of Mykhailo Hrushevs'kyi..... 164
Vitalii Tel'vak: Mykhailo Hrushevs'kyi at Kyiv University (On the
Problem of Formulation of Theoretical-Methodological Concepts) 186
Vasyl' Ul'anovs'kyi: Why There Was No 'Prague Historical School' of
Mykhailo Hrushevs'kyi? 209
Oleksander Dombrows'kyi: The Process of Development of Religious
Thought in Mykhailo Hrushevs'kyi (Comments and Thoughts) 257
Lubomyr Wynar: On the English Publication of Mykhailo Hrushevs'kyi's
History of Ukraine-Rus' 266

STATE BUILDING, 1917–1918

- Vladislav Verstiuk*: Mykhailo Hrushevs'kyi: Political Publicism of 1917 280
Anna Protsyk: Mykhailo Hrushevs'kyi in the Estimation of Russian Liberals 290

LITERARY STUDIES

- Asia Humesky*: Mykhailo Hrushevs'kyi's Ideology and World-View Through
the Prism of His Poetry..... 295
Halyna Burlaka: Mykhailo Hrushevs'kyi's Literary Legacy in the Context
of Ukrainian Literature 308

MYKHAILO HRUSHEVS'KYI'S ASSOCIATES

- Svitlana Pan'kova*: Serhii Shamrai: The Choosing of the Path (Notes on the
Biography of Mykhailo Hrushevs'kyi's Student and Nephew) 313
Iryna Kostyuk: Olexander Hrushevs'kyi and the Establishment of National
Scholarship and Higher Education in the Early 20th Century 339
Vitalii Iaremchuk: The Relations Between M. Hrushevs'kyi and
K. Kharlampovych 364

MEMOIRS

- Mykhailo Hrushevs'kyi*: Memoirs of the Past (The Peasantry in the
Revolution) 375
Mykola Kovalevs'kyi: How the Fourth Universal Was Promulgated
(In Memory of Mykhailo S. Hrushevs'kyi) 380
Oksana Iurkova: Dmytro Kravtsov and His Memoirs of the Archeographical
Expedition to Moscow 383
Dmytro Kravtsov: The Archeographical Expedition to Moscow to Gather
Archival Materials on the History, Economy and Culture of Ukraine
from the Earliest Times to the Present..... 387
Valerii Levchenko: Little-known Memoirs on M. Hrushevs'kyi 402
Leonid Dobrovol's'kyi: Memoirs on M. Hrushevs'kyi..... 407

MISCELLANEA

<i>Roman Dziuban: How Mykhailo Hrushevs'kyi Got Married</i>	416
<i>Svitlana Pan'kova: Unknown Photograph of M. Hrushevs'kyi</i>	423
<i>Taras Hunczak: Mykhailo Hrushevs'kyi in Context of Galician Realities</i>	428

ARCHIVAL MATERIALS

Mykhailo Hrushevs'kyi's Letters to Volodymyr Vynnychenko (Lubomyr Wynar)	431
Mykhailo Hrushevs'kyi's Letters to M. Kotsiubyns'kyi (Vasyl' Horyn')	436
Mykhailo Hrushevs'kyi's Letters from the Collection of Lu. Romanchuk's TsDIA of Ukraine in L'viv (Valentyn Kukhar)	465
From the Letters to Mykhailo Hrushevs'kyi (F. Iurii Mytsyk)	471
Dmytro Doroshenko's Letters to Mykhailo Hrushevs'kyi (Lubomyr Wynar and Svitlana Pan'kova)	507
The Correspondence Between Sofia Rusova and M. Hrushevs'kyi (Nadia Myronets, Lilia Honiukova)	518
The Correspondence Between I. A. Lynnychenko and M. S. Hrushevs'kyi (Vadym Khmars'kyi)	538
A Letter from the Archives of the Ukrainian Historical Association (Alla Atamanenko)	548

CONFERENCES, JUBILEE MEETINGS AND PRESENTATIONS

Mykhailo Hrushevs'kyi Historical-Memorial Museum Commemorates the Jubilee of the Great Ukrainian (Mykola Kucherenko and Halyna Shevchuk)	550
Under the Mighty Wings of Bright Genius (On the Commemoration of the 135 th Anniversary of M. Hrushevs'kyi at the M. Hrushevs'kyi State Memorial Museum in L'viv) (Maria Mahun').....	557
Greeting to the Conference's Participants (Lubomyr Wynar)	561
Presentation of the Publication of the Ukrainian Historical Association in the Vasyl' Stefanyk Scientific Library in L'viv by L. Wynar	564
New York Conference on the Occasion of the 135th Anniversary of Hrushevs'kyi's Birth (Alla Atamanenko)	568

APPEALS AND NOTICES

Open Letter to the President of Ukraine Leonid Kuchma from the Presidium of the SKU Scientific Council and Chairs of Scholarly Institutions.....	571
The Presidium of the Ukrainian Historical Association on the Commemoration of the Pereiaslav Council of 1654 by President Leonid Kuchma	572
Appeal Concerning the Matter of Publication of the Epistolary Legacy and Works of M. Hrushevs'kyi	573

OUR AUTHORS	575
-------------------	-----

МИКОЛА КОВАЛЕВСЬКИЙ

ЯК ПРОГОЛОШЕНО IV УНІВЕРСАЛ*

(Пам'яті Михайла С. Грушевського)

Кінець бурхливого 1917 року приніс із собою тривожні позначки не тільки скріплення агітації російських большевиків на Україні, але також інтенсивніших рухів російської червоної армії на північних кордонах України. В напрямку на Кролевець посувався відділ так званого червоного козацтва, на чолі якого Ленін поставив декоративну постать Юрка Коцюбинського. В Харкові вибухло повстання, від Гомеля посувалися частини червоної армії під командою різних червоних командирів, як Муравйов та Антонов, який за порадою Леніна додав собі ще й українське прізвище “Овсієнко”. В самому Києві російські большевики ставали щораз то агресивніші, а під впливом агітації утвердилася навіть група симпатиків большевизму серед українських соціалістів. При таких тривожних обставинах почалися переговори з осередніми державами в справі формального заключення миру і визнання ними самостійної України. Одночасно в Центральній Раді під проводом її голови професора Михайла Грушевського велася підготовча праця в напрямі формального проголошення самостійності. Відбувалися довгі наради лідерів українських політичних партій у кабінеті голови, під час яких висловлювано різні, часто дуже відмінні погляди на форму, в якій має відбутися проголошення державної самостійності. Головною точкою суперечок було питання про те, чи з огляду на близькі вибори до Українських Установчих Зборів проголошення державної самостійності Центральною Радою не буде актом передчасним.

Дехто казав, що власне першим актом Установчих Зборів України має бути проголошення самостійності і таким чином авторитетне виявлення волі українського народу. Такий погляд висловлювали між іншим деякі представники соціал-демократії і помірковані групи так званих соціалістів-федералістів.

В часі цих дискусій Михайло Грушевський звичайно ставав

* Передруковано з *Вільна Україна*, 1966, ч.52, стор.17-19. Вперше надруковано в *Діло*, ч. 239 з 15.XII.1934 року. Автор споминів – Микола Ковалевський (1892 – 1957), політичний діяч і публіцист, член Центральної Ради і міністр за часів Центральної Ради і Директорії.

мовчазний, слухаючи уважно промови та перебираючи пальцями свою срібну бороду. На його обличчі можна було відчитати хвилювання, над яким він одначе вмів панувати, а одночасно і глибокий неспокій за будучину української державности, що народжувалася серед революційної бурі. Характеристичною прикметою Михайла Грушевського, як голови Центральної Ради, було те, що він не давав себе втягнути в дискусії і спори між представниками партій. Тільки в справах виняткової ваги забирав він слово, говорячи коротко, але рішучо.

Так було і в цьому випадку. Коли майже всі вже висловили свій погляд на справу проголошення самостійности, Михайло Грушевський гаряче спротивився намірові відкладати цей акт до скликання Уставних Зборів, зазначаючи, що Центральна Рада після переведення територіяльних виборів репрезентує волю всіх верств українського народу і що “всьяке промедленіє смерти подобно”, бо серед революційної завірюхи треба рішучого чину, що створив би ширші перспективи для дальшої визвольної боротьби.

Цей виступ Михайла Грушевського вирішив справу і конвент сеньйорів Центральної Ради приступив безпосередньо до вироблення тексту IV Універсалу. З трьох проєктів найкоротшим був проєкт Михайла Грушевського. На вступі було в ньому стверджено, що український народ після втрати своєї державности протягом цілих віків виявляв свою незломну волю до національного визволення і що тепер настав час нарешті здійснити великий ідеал, яким є цілковита незалежність України та її державна самостійність. Що з огляду на це Центральна Рада, як представництво всіх верств українського народу, оголошує самостійність Української Народньої Республіки, а урядові доручає перевести організацію держави, яка має бути демократичною республікою.

Два інші проєкти запропонували Володимир Винниченко та Микола Солтан, один із лідерів українських соціалістів-революціонерів. Співавтором цього останнього проєкту був покійний Микита Шаповал. Ці два проєкти IV Універсалу дуже відрізнялися від проєкту Михайла Грушевського. По-перше, були вони дуже довгі, а по-друге, крім акту оголошення самостійности, мали в собі цілий ряд постулятів соціального і господарського характеру, як, напр., спосіб розв'язання земельної справи, майбутню організацію промислу на засаді удержавлення важніших ділянок промислової продукції і т. д.

Особливо гаряче боронив свого проєкту Винниченко. Врешті прийшло до деякого компромісу. Текст, що його запропонував Михайло Грушевський, доповнено деякими уступами з двох інших проєктів, при чому в часі остаточного редагування соціально-економічні постуляти набрали лагіднішої форми, ніж це було в першотворі.

По закінченні цієї підготовчої праці скликано формальне засідання Малої Ради, яка на підставі правильника між повними сесіями Центральної Ради виконувала всю законодавчу владу. Засідання це

розпочалося в день 9 січня 1918 року (старого стилю). В ньому взяли участь і представники національних меншин – москалі, поляки й жидаї. З них тільки представник польських соціалістів Корсак без застереження висловився за прийняттям Універсалу. Натомість інші польські представники, а також представники москалів і жидів рішуче протиставились актові проголошення державної самостійности України. Між іншим один із московських соціалістів (здається це був Рябцов) висловився, що проголошення державної самостійности України – це удар ножем у спину єдності пролетаріату цілої Росії, а тому це акт реакції. Проти цієї демагогічної заяви українська більшість гаряче запротестувала, а Михайло Грушевський, як голова зборів, зробив московському промовцеві гостре зауваження, загрожуючи відібрати йому голос.

Це засідання Малої Ради тяглося до 11 січня і коло півночі з 11 на 12 січня (всюди старий стиль) засідання перенесено до великої залі, де мало відбутися проголошення самостійности. Звістка про це зелектризувала Київ. Коло будинку Центральної Ради на Володимирській вулиці зібрався великий натовп. Люди бажали бути свідками історичного моменту.

Коли члени Центральної Ради зайняли свої місця, серед численної публіки, що розмістилася на галерії, помітне було сильне піднесення. За хвилину вийшов голова Центральної Ради Михайло Грушевський і зайняв своє місце побіч трибуни. Члени Центральної Ради, а також публіка привітали його оплесками.

Михайло Грушевський відкрив засідання, виголошуючи промову про причини, які змусили український парламент прискорити оголошення самостійности України, не чекаючи на скликання Конституанти. Голос його спочатку іноді тремтів від хвилювання. З цілої його постаті віяло свідомістю великої й відповідальної хвилини. Чим далі він говорив, тим більше його голос бринів тонами рішучости і певности. Після промови М. Грушевський відчитав голосно текст IV Універсалу.

Спершу в великій залі запанувала надзвичайна тишина. Всі в великому напруженні, стоячи, слухали слова Універсалу — “однині Україна стає самостійна”..., грім оплесків і вигуків “Слава”, здавалося, рознесуть мури будинку. Овації перетворилися в бурхливу маніфестацію національних почувань української столиці. І врешті, коли М. Грушевський вимовив останні слова Універсалу, що закликали всіх громадян самостійної Української Республіки непохитно стояти на сторожі здобутків волі та прав і всіма силами боронити свою волю від усіх ворогів, члени Центральної Ради почали співати національний гімн, який підхопили всі присутні.

Була це незабутня й урочиста хвилина, коли національні змагання та патріотизм нації сконцентрувалися в одному акті збірної волі – бути самостійною, ні від кого незалежною державою. Хто був свідком цієї події, тому навіки залишиться в пам’яті шляхетна постать голови Центральної Ради, цього новочасного апостола визволення Батьківщини.